

ОСОБЛИВОСТІ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Прояви аутоагресивної поведінки в юнацькому віці є предметом вивчення спеціалістів різних галузей і розглядаються як гостра психосоціальна і медична проблема, що вимагає всебічного обговорення і ґрунтовних досліджень. Це пов'язується насамперед із зростанням і «омолодженням» аутоагресивної активності в останні десятиріччя. За результатами багатьох досліджень початок аутоагресивних проявів припадає на підлітковий вік або ж ранню юність (W.J.B. Raine, 1982; A. Favazza, R. Rozental, 1990; L.M. Zila, S. Farber, 2000) і при цьому відмічено високий рівень самогубств як крайньої форми аутоагресії серед учнів і студентів, серед яких 65 % досліджуваних мали суїцидальні думки і 8,4 % - скоювали у минулому спроби суїциду (C.W. Kierhorst, E.J. de Wilde, R.F. Diextra, H.G. Wolters, 1991). Виявлено не лише стійку тенденцію до зниження середнього віку аутоагресорів, але і до збільшення кількості спроб повторних скоєння аутоагресивних дій різного ступеня важкості в молодому віці (В.А. Портнов, П.В. Смирнов, 2000; С.А. Чумак, Г.Я. Пілягіна, В.Э. Семенцұл, 2006; F. Davidson, M. Choquet, 1976).

Проблема аутоагресії розглядається переважно в межах клініко-психологічних досліджень (А.Г. Абрумова, О.В. Вроно, О.Е. Калашнікова, О.М. Моховиков, В.О. Тихоненко та ін.), де вивченню підлягають найбільш деструктивні форми у вигляді суїцидальних дій. Натомість більш поширеними є прояви аутоагресивної поведінки, що соціумом не засуджуються, але від того не є менш шкідливими для психічного здоров'я особистості, оскільки містять потенціал для зміщеної агресивної активності. Все це обумовило прагнення дослідити окремі аспекти аутоагресивної поведінки в юнацькому віці. В основу нашого дослідження було покладено припущення про те, що існує залежність між аутоагресивною поведінкою і особливостями структури образу «Я» особистості юнака, що проявляються насамперед у суттєвому дистанціюванні і відмінностях між Я-реальним і Я-ідеальним. Але перш ніж перейти до викладу основних результатів дослідження, здійснимо короткий огляд основних підходів до визначення аутоагресивної поведінки у вітчизняній і зарубіжній літературі.

Аутоагресивну поведінку прийнято розглядати як сукупність дій, спрямованих на нанесення певної шкоди власному соматичному або психічному здоров'ю. Наголошується при цьому подібність патогенетичних механізмів виникнення агресії і аутоагресії, що співвідносяться між собою за принципом «клапанної взаємодії», оскільки

аутоагресивна поведінка може бути спрямованою як на довкілля та інших людей, так і самого себе (В.Ф. Войцех, Л.А. Крижановська, С.В. Жабокрицький, А.П. Чуприков, Г.Я. Пілягіна та ін.).

Традиційним є також виокремлення біологічного і психологічного напрямків у вивченні механізмів агресивної поведінки. Згідно з біологічним підходом агресивність є глибинною невід'ємною властивістю людини, що спричинена накопиченням агресивної енергії в організмі, вивільнення якої залежить від її кількості і сили зовнішнього впливу (Lorenz, 1974); її формування обумовлюється еволюційним розвитком людини, оскільки збільшує її репродуктивну спроможність (Archer, 1995; Buss, Shakelford, 1997; Daly, Wilson, 1994). Дослідження генетичних чинників аутоагресії часто спрямовані на пошук можливих її біохімічних детермінант; визначення ролі роботи гіпофізу і обміну речовин, порушень у діяльності лімбіко-ретикулярної і гіпоталамо-лімбічної зон, загальної спадковості у скоєнні аутоагресивних актів, тощо (L. Kirmayer, J. Carroll, В.А. Розанов та ін.).

Результати емпіричних досліджень переконують, що генетичну конституцію слід розглядати в якості потенційного джерела індивідуальних відмінностей агресії. Так, спільні гени відіграють більшу роль в агресивній поведінці дорослих людей, натомість у дітей і підлітків вплив загального середовища виявляється сильнішим за гени (Miles, Carey, 1997). Втім результати отримані різними дослідницькими групами є різними і не заперечується той факт, що вирішальну роль у вирішенні питання, чи буде успадкована агресивність посилена або послаблена у процесі індивідуального розвитку, відіграють численні фактори зовнішнього середовища.

Серед численних психологічних пояснень причин агресії поширеним є доведення детерміністського зв'язку між фрустрацією і агресією, де переживання фрустрації обумовлює виникнення різних форм агресії, спрямованих на подолання зовнішніх втручань у цілеспрямовану поведінку особистості. Наслідком може стати і аутоагресивна реакція, оскільки провідну роль відіграє когнітивна оцінка наявних для фрустраційної ситуації сигналів-подразників, що активізує агресію або навпаки призводить до її витіснення (Bercowitz, 1989; Carlson, Marcus-Newhall, Miller, 1991). Необхідність слідувати соціальним очікуванням часто призводить до внутрішнього конфлікту і зміщення агресії, спричиненої тривалою фрустрацією значущих потреб. Виникнення екзистенційної кризи через неспроможність особистісної реалізації і подальшого

просування по накресленому шляху посилює психотравмуючий ефект такої ситуації, що супроводжується постійним наростанням внутрішньої тривоги, незадоволеністю собою і власним життям, виникненням імпульсивних дій і аутоагресивних реакцій.

Втім, феноменологія аутоагресії не є однозначною, і агресивна поведінка завжди є полімотивованою, що безумовно вимагає врахування нейробіологічних, генетичних, психологічних і соціальних чинників. Науковцями досліджуються цілий спектр причин її виникнення і формування: індивідуально-психологічні і вікові аспекти (А.Г. Абрумова, 1989); співвідношення нейробіологічних, генетичних психологічних і соціальних факторів її виникнення (О.О. Довлатянц, 1990; О.Є. Ефімов, О.Є. Новік, Є.Б. Юр'єв, 1990; М.С. Журов, 2000). Розглядається зв'язок суїциду із нервово-психічними розладами і психічними захворюваннями (А.Г. Абрумова, Є.М. Вроно, 1988; М.В. Конончук, 1990; І.І. Кутько, М.М. Бровіна, В.А. Стефановський, В.І. Букрєєв, 1989; В.А. Процик, 1992; Э.А. Чомарян, 1983). Важливими чинниками аутоагресивної поведінки можуть бути й соціально-психологічна дезадаптація, і депривація (А.Г. Абрумова, В.А. Тихоненко, Л.Л. Бергельсон, 1981; А.С. Татевосян, 1987), психотравмуючі і кризові ситуації, життєва і психологічна криза (В.П. Ларичев, 1984).

У пошуку психологічної сутності аутоагресивної поведінки слід враховувати напрацювання у сфері психіатрії, що відносить аутоагресивну поведінку до психопатологічних поведінкових розладів, оскільки вона відрізняється від природно-біологічного процесу смерті специфікою процесу індивідуалізованого саморуйнування і наявністю патобіологічного аспекту. Як і будь-яка форма людської активності аутоагресія не позбавлена доцільності, оскільки вона є узагальнюючою формою поведінки, відображаючи патологічне функціонування психіки внаслідок дезадаптації у стресовій ситуації (Ю.Л. Нуллер, 1991; Г.Я. Пілягіна, 2002; В.П. Самохвалов, 1993).

На противагу психіатричному підходу до розгляду аутоагресії можна навести дослідження, що поєднує в єдиній моделі поведінкові прояви від загальноновизнаних і соціально схвалюваних до аутодеструктивних і таких, що виходять за межі норми (V. Тур, 2002). Нормативна і аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка утворюють крайні полюси континуальної моделі поведінкових проявів, де аутоагресія може змінювати свою інтенсивність і проявлятися у вигляді компромісної поведінки, помірно агресивної і вираженої аутоагресивної. Однією з переваг моделі континууму якості поведінки є можливість дослідження різних проявів аутоагресії поза межами

виключно єдиного ортодоксального підходу, власне психологічного чи психіатричного, що значно розширює можливості пояснення психологічної сутності і причин виникнення аутоагресивних проявів.

Одним з актуальних напрямів дослідження причин аутоагресивної поведінки є пошук різнорівневих структурно-функціональних комплексних утворень у структурі особистості і визначення подібних рис у психіці осіб, що скоювали аутоагресивні дії. Згідно з даними досліджень до психологічних чинників, що підвищують суїцидальний ризик відноситься підвищений рівень особистісної тривожності, імпульсивності, агресивності, ригідності, фрустрації, зовнішній локус контролю, неадекватне самовиправдання, що поєднується з неприйняттям навколишніх, ескапізм, а також наявність низки механізмів психологічного захисту (Г.Я. Пілягіна, 2003).

Серед інших психологічних рис, що характеризують особистість аутоагресора психологи називають слабкий психічний захист, неадекватну самооцінку і звинувачення інших у своїй не реалізації або навпаки гіпертрофовану потребу в самореалізації, симбіотичність, слабкий вольовий контроль, низька активність і песимізм, схильність до самозвинувачень, високий рівень тривожності та ряд інших (В.Н. Коридубова, Е.Н. Баричева, 1994; Е.Б. Старовойтенко, 1997; А.А. Султанов, 1983; Є.А. Чомарян, 1983 та ін.). Характерними є також когнітивні відмінності, що проявляються у вигляді дихотомії мислення і схильності до глобалізації, ригідності когнітивних схем тощо (А. Бек, 2003).

Розгляд проблеми в контексті юнацького віку надає їй особливої гостроти у зв'язку із особливостями розвитку в цей період: психофізіологічні особливості, імпульсивність і рішучість, опозиційна поведінка і пошук незалежності від дорослих, прагнення до успіху у соціальній сфері і визнання іншими тощо. Серед інших рис називаються вади освіти, виховання та професіоналізації, складності адаптації в суспільстві і до дорослого життя, обмеженість прямих та опосередкованих стосунків з іншими людьми, дистанція між ідеальними очікуваннями і реальними наслідками особистих вчинків тощо (В.В. Суліцький, О.Б. Старовойтенко та ін.).

Зауважимо, що афективне реагування в юнацькому віці характеризується стереотипним повторенням, а тому після першої аутоагресивної спроби за умови повторення подібних обставин особистість може прореагувати у звичний для неї аутоагресивний спосіб. Так, соціально-когнітивний підхід відмінності в проявах агресії розглядає в залежності від характерних способів обробки соціальної інформації. Huesmann (1988, 1998) доводить, що соціальна і агресивна поведінка

контролюється за рахунок набутих у процесі ранньої соціалізації поведінкових репертуарів. Результатом сформованого поведінкового досвіду є сценарії – абстрактні когнітивні уявлення, що містять елементи критичної ситуації, очікування щодо задіяних учасників, а також наслідки різних варіантів поведінки. Іншими словами, створюється семантично закріплена свідомо або неусвідомлювана установка на аутоагресію з наступною актуалізацією поведінкових аутоагресивних соціально-рольових стереотипів.

Згідно з семантичним підходом до вивчення аутоагресії структура індивідуальних суб'єктивних систем значень осіб юнацького віку із проявами аутоагресії характеризується наявністю особливого «аутоагресивного патерну» у структурі їхньої свідомості (А.Г. Єфремов, 2006). Вони структурують свій особистісний досвід у просторі меншої кількості незалежних індивідуальних факторів, що дозволило автору зробити висновок про звуженість системи можливих алгоритмів поведінки у аутоагресорів.

Основним конституційним моментом соціальної ситуації розвитку в юнацькому віці є те, що юнак робить перші кроки в самостійне життя, а це призводить до виникнення нових контекстів самооцінювання і самоусвідомлення. Відбувається різка зміна внутрішньої позиції, коли зверненість на майбутнє визначає спрямованість особистості, вибір подальшого життєвого шляху, самовизначення і набуття власної ідентичності (Е. Еріксон) перетворюється в «афективний центр» (Л.І. Божович) життєвої ситуації юнака. Одним із наслідків цього є подальший розвиток і становлення власної Я-концепції або ж її докорінна зміна і перебудова.

Адекватна взаємодія і розходження між «ідеальним Я» і «реальним Я» є джерелом подальшого розвитку і становлення особистості, формування зрілого «Я» у її структурі. Натомість їх суттєве дистанціювання і протиріччя може спричинити внутрішні особистісні конфлікти і негативні переживання. Підтвердження значного впливу порушень у структурі Я-образу ми знаходимо в напрацюваннях зарубіжних психологів. Стрижневою характеристикою «ідеального Я» є прагнення до гармонії і досконалості, у той час як «реальне Я» сповнюється все більшого розчарування від недосконалого життя, що призводить до виникнення песимістичних думок і втрати сенсу життя (В. Джемс, Г.-С. Саллівен). Переживаючи власне безсилля і неповноцінність, особистість може вдаватися до різних форм самоприниження і самознищення, апелюючи у такий спосіб до навколишніх і викликаючи співчуття до себе (А. Адлер). Такий психологічний стан описується класиками як «хвороба розвинутого інтелекту», екзистенційний страх,

суїцидогенна тривога тощо.

Г.Я. Пілягіна (2002) витоки генезу саморуйнування вбачає у соціально та історично обумовленій здатності до віртуалізованої реалізації стратегій поведінки. Прискорений темп соціального розвитку ставить перед людиною підвищені вимоги, що призводить до надмірної «гіпертрофії» Я-ідеального та його істотної відмінності від Я-реального. Наслідком цього є не лише порушення у взаємодії із реальністю через знецінення зовнішньої продуктивної реальності і збільшення енергетичних витрат на підтримку процесів віртуальної реалізації. Надмірна дисоціація між ідеальним «Я» і реальним «Я» обумовлює патопсихологічні мотиваційні перетворення у психіці і виникнення процесів патологічної гіперкомпенсації (розгортання адаптаційного синдрому), що є вихідною точкою у виникненні аутоагресії і аутодеструктивних проявів особистості.

Важливим чинником формування аутоагресивного патерну поведінки в юнацькому віці є порушення Я-ідентифікації, що проявляються в негативній або ж несформованій Я-концепції. Свідомість юнаків з антивітальними тенденціями відзначається неадекватним рівнем самооцінки, егоцентризмом, гіперболізованим відчуттям провини, невпевненістю в собі і не усвідомленням власної цінності. Внаслідок порушення внутрішньої гармонії і руйнування соціальних зв'язків із середовищем, аутоагресивна поведінка може перетворюватися на специфічний негативний спосіб соціалізації, а за аутоагресивною дією часто приховується прагнення підвищити свою самооцінку і положення у референтній групі (Ю.В. Попов, 1994).

Враховуючи актуальність вивчення аутоагресії в юнацькому віці і необхідність її дослідження на прикладі соціально-адаптованої вибірки, основною метою нашого дослідження стало доведення того факту, що особливості структури образу «Я», а саме значні розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним, є пов'язаними із схильністю до аутоагресивної поведінки в юнацькому віці. З метою підтвердження висунутого припущення нами було проведено пілотажне дослідження із застосуванням методики схильності до відхиленої поведінки (О.М. Орел), методики діагностики міжособистісних стосунків (модифікація Л.М. Собчик інтерперсональної діагностики Т. Лірі), а також методів математичної статистики. До експериментальної вибірки ввійшли студенти I курсу зі спеціальності «практична психологія» віком 17-18 років (120 осіб) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Аналіз результатів діагностики засвідчує, що відсоток досліджуваних, які мають високий рівень схильності до саморуйнівної і аутоагресивної поведінки становить 33 %, середній – 32 % і низький – 35 %. Звернемося до аналізу структури Я-образу у досліджуваних з високим рівнем схильності до саморуйнівної поведінки (табл. 1).

Таблиця 1

Середньоарифметичні значення показників Я – образу досліджуваних

юнацького віку з високим рівнем аутоагресії

Октант	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Я-реальне	9,9	7,7	8,8	9,4	6,3	7,0	8,1	7,8
Я-ідеальне	12,3	10,1	7,4	5,2	5,7	5,9	11,9	10,7

У досліджуваних зі схильністю до аутоагресії в Я-реальному переважає I октант, що свідчить про посилення владних тенденцій, нетерплячість до критики і переоцінку власних можливостей; за III октантом – агресивність, надмірну впертість і недружелюбність; за IV октантом – образливість, недовірливість і схильність до критицизму. Аналіз показників їхнього Я-ідеального виявляє прагнення ще більше посилити своє лідерство (I октант) і домінувати над іншими, зберігаючи при цьому незалежну і децю відчужену від інших позицію в референтній групі (II октант). Суттєве збільшення значень I, VII і VIII октантів і одночасно зменшені показники IV октанта в Я-ідеальному дозволяють говорити про переживання досліджуваними конфлікту із собою і навколишніми через власну авторитарність, надміру критичне і підозріле ставлення до навколишніх. Усвідомлюючи власну спонтанну агресивність, досліджувані прагнуть в ідеалі бути більш конгруентними і доброзичливими в стосунках з іншими, співпрацювати і проявляти турботу. Прагнення приховати ворожість у спілкуванні посилює суперечливість їхньої психічної організації, сприяючи виникненню внутрішньої напруженості і конфлікту.

Дослідження кореляційних зв'язків між схильністю до аутоагресивної поведінки і показниками Я-реального конкретизує психологічний портрет особистості із проявами аутоагресії. Найбільш значущі залежності простежуються із владним-лідеруючим ($r = 0,74$ при $p = 0,01$), незалежним-домінуючим ($r = 0,73$ при $p = 0,01$) і прямолінійним-агресивним ($r = 0,68$ при $p = 0,01$) типами міжособистісних стосунків. Виходячи з отриманих даних, схильність до аутоагресії і саморуйнування є пов'язаною із комплексом психологічних рис, серед яких більшою мірою проявляються авторитарні, неконформні і конфліктні прояви, нестриманість і агресивність, а також прагнення до лідерства і домінування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пилягіна Г. Я. Многоликость саморазрушения (особенности патогенеза аутодеструктивных эквивалентов) // Таврический журнал психиатрии. – 2002. - Т. 6, № 2. - С. 52-56.
2. Психология суициду // За ред. В.П. Москальця. – К.: Академвидав, 2004. – 288 с.

Детальне вивчення результатів індивідуальної діагностики і тривале спостереження за досліджуваними із проявами аутоагресії засвідчило, що в більшості випадків вони майже не усвідомлюють власних психологічних проблем, вирішуючи їх деструктивним шляхом. Стрижневою особливістю їхньої психічної організації є збереження і підтримання тих рис характеру, що обумовлюють психологічний конфлікт і дисбаланс. При цьому основні зусилля спрямовані на компенсацію акцентуованих рис, шляхом посилення діаметрально протилежних за своїми характеристиками психологічних якостей за умов збереження деструктивного патерну поведінки. Все це призводить до все більшого дистанціювання між Я-реальним і Я-ідеальним. З одного боку, особистість прагне посилити власну авторитарність і домінантність, а з іншого – позбавитися підозрливості і ворожості у стосунках, демонструючи підкреслену дружелюбність і конформність, відповідальність і великодушність у стосунках. Я-реальне набуває все меншої цінності, і особистість по суті «розривається» між двома різноспрямованими тенденціями, що «запускає» в дію саморуйнівні тенденції, змінюючи вектор спрямованості агресії в напрямку власної особистості.

Таким чином, проблема аутоагресивної поведінки в юнацькому віці є достатньо складною і вимагає ґрунтовного дослідження. З'ясовано, що в більшості праць аутоагресія розглядається на прикладах важких деструктивних проявів і в межах окремих клінічних соціально-ізолюваних груп, і меншою мірою вивчаються її прояви в соціально адаптованій вибірці. Результати проведеного дослідження підтвердили висунуте припущення про зв'язок між особливостями Я-образу, що проявляються в суттєвих розбіжностях між Я-реальним та Я-ідеальним, і аутоагресивною поведінкою в юнацькому віці. Водночас емпіричне дослідження висвітлює лише окремий аспект заявленої проблематики і вимагає більш ґрунтовного вивчення.

3. Третьяков С.П. Особистісно-ситуаційна детермінація агресивної поведінки людини. – Автореферат.... канд. психол. наук. – Київ, 2005. – 15 с.
4. Юрьева Л. Н. Кризисные состояния. — Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. — 162 с.

Подано до редакції 22.06.08

РЕЗЮМЕ

У статті представлено окремі результати дослідження аутоагресії в юнацькому віці. З'ясовано, що суттєві відмінності між Я-реальним і Я-ідеальним

є характерною ознакою структури Я-образу осіб із високим рівнем аутоагресивної поведінки.

SUMMARY

The article demonstrates some results of research on level of self-aggression is determined by a significant self-aggression in juvenile age. It is proved that distinction between a real self and an ideal self. distinguishing capacity of a young person with a high
